

Rusçuk Çiftlikleri ve Çiftlik Piyasasında

Eski Aktörler, Yeni Figürler

Çiftliks of Ruse and Old Actors, New Figures in the Çiftlik Market

Ahmet İlker BAŞ*

Öz

Osmanlı tarım tarihinin en önemli tartışma başlıklarından birisi çiftliklerdir. Çiftlikler daha çok merkezkaç kuvvetler bağlamında toprak mülkiyeti ve köylülerin hukukî statüleri başlıkları altında ele alınırken bir meta olarak gayrimenkul piyasasındaki mübadeleleri araştırmacıların dikkatlerini yeterince çekmemiştir. Kadı sicillerindeki satış hüccetlerinden elde edilen veriler, araştırmacıların tarımın ticarileştiği bir dönemde çiftlikleri alan ve satanların profillerindeki değişimi takip edebilmelerine imkân tanır. Unvanlar ve elkâblar üzerinden hangi sosyo-ekonomik ve politik sermaye sahiplerinin çiftliklere karşı ilgilerinin arttığını öğrenebilmek 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı taşrasının geçirdiği dönüşümün en azından bir boyutunun kavranmasına yardımcı olur. Bu çalışmada muhalefat defterleriyle beraber çiftlik devir kayıtları kullanılarak bir yandan Rusçuk'taki çiftliklerin yapısının ve üretim faaliyetlerinin tanımlanması, diğer yandan çiftlik satışlarında etkili olan motivasyonların tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Böylelikle çiftliklerin çoğalması ile ayanların güçlenmesi arasında kurulan ilişkinin çiftlik piyasasına yansımaları takip edilebilir. Dolayısıyla, çiftlik alım-satım kayıtları çiftlik tartışmalarına önemli bir perspektif kazandırabilecek potansiyele sahip kaynaklardandır.

Anahtar kelimeler: Çiftlik, alım-satım, kırsal ekonomi, kadı sicilleri, muhalefat

Abstract

Çiftlik is the one of the most important debate topics in Ottoman agricultural history. While they are generally evaluated under the topics of landownership and legal status of peasants in the context of centrifugal forces, as a commodity, the exchange of çiftliks in the real estate market does not attract scholars' attention enough. Data extracted from sale contracts in the kadı records enable researchers to track changes in the profiles of çiftlik sellers and buyers in a period of commercialization of agriculture. Learning what kind of socio-economic and political capital owners are more interested in çiftliks ownership through honorific titles and elkâbs helps to comprehend at least one dimension of transformation of Ottoman provinces in 17th and 18th centuries. This article aims to describe the structure of çiftliks and their productive activities on the one hand, and on the other, to determine the motivations effective in çiftlik sales by using sale contracts along with inheritance records. Thus, the reflection of the

Makale Geliş Tarihi: 07.01.2022. Makale Kabul Tarihi: 23.05.2022.

Araştırma Makalesi / Künye: BAŞ, Ahmet İlker, "Rusçuk Çiftlikleri ve Çiftlik Piyasasında Eski Aktörler, Yeni Figürler", *Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD)*, Sayı: 30, Cilt: 15, 2022, s. 177-201.

* Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
E-mail: ilker.bas@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9989-7687.

Akademik
Bakış

177

Cilt 15
Sayı 30
Yaz 2022

relationship correlated between proliferation of çiftliks and rise of the local notables to the çiftlik market can be traced. Therefore, çiftlik sale contracts have the potential to add a new perspective to çiftlik debates.

Keywords: *Çiftlik, purchase and sale, rural economy, kadı records, inheritance records*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal ekonomik faaliyetler ile ilgili çalışmalarda uzunca bir süre tahrir defterlerinin egemenliği belirleyici olmuştur. Daha sonra Ömer Lütfi Barkan'ın tereke defterlerini temel kaynak olarak hazırladığı öncü çalışması "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)," konuya yeni bir veri havuzu eklemiştir.¹ Kadı sicilleri arasında yer alan muhalefat (tereke) kayıtları bireylerin kırsal ekonomik ilgi ve faaliyetleri hakkında fikir verebilirken bu sicillerde yer alan kırsal gayrimenkullerin alım-satım kayıtları literatürde çok tercih edilen bir kaynak serisi teşkil etmez. Zira bu belgeler, diğer defter serileri kadar zengin ve istatistiksel analizlere uygun nicel bilgiler ihtiva etmez. Hâlbuki satış ve devir hüccetleri, satışa konu olan çiftliğin çoğu zaman ne gibi yapılardan oluştuğu ve içerisindeki menkul malların türleri hakkında detaylı bilgiler verdiği için çiftliklerde yürütülen hayvancılık ve tarımsal faaliyetlere ve buralarda istihdam edilen emeğin nasıl sağlandığına dair yorumlanabilir nitel veriler sunar. Diğer yandan bu kayıtlar, çiftlik gibi pahalı kırsal işletmeleri satın alanların profillerinde anlamlı bir değişimin yaşanıp yaşanmadığını da gözler önüne serebilecek potansiyele sahiptir. Ne var ki bunu yaparken genellikle başvuru alan unvanların kifayetsiz kaldığı durumlarda *elkâbların* kullanılması, bu gayrimenkulleri alanların satanlardan daha üst bir sosyo-ekonomik konuma sahip olup olmadıklarını göstermekte etkili bir yöntem olarak görünür. Elbette bu örüntü ve eğilimleri takip etmek için veriler arasındaki kronolojik boşluklar sadece çiftlik alım-satım kayıtları üzerinden bir çalışma yaparak sağlıklı yorumlar ortaya konmasına engeller. Bu bakımdan çiftliklerin, mutasarrıfları tarafından satılmasında etkili olan faktörler konusunda devir kayıtları ketum olmakla beraber muhalefat kayıtlarıyla beraber değerlendirildiğinde birtakım örüntüleri tespit etmek mümkündür. Benzer şekilde çiftlik satış hüccetleri ile kadı sicillerindeki muhalefat ve ferman kayıtlarının beraber okunması, çiftlikte istihdam edilen emeğin özellikleri hakkında da daha somut değerlendirmeler yapılmasına olanak sağlar. Dolayısıyla, 17. yüzyıldan önce Çernovi adında küçük bir nahiye iken 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde imparatorluğun kuzey stratejisi açısından hayati ve yüksek politikası üzerinde bile etkiler yaratmış tarihsel şahsiyetler çıkaran bir şehir olarak Rusçuk'ta bu süreç içerisinde gerçekleşen kırsal ekonomik gayrimenkullerin transferlerinin incelenmesi önem arz eder.

1 Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, Cilt III, Sayı 5-6, 1966

Bu çalışma kapsamında incelenen 1656-1791 yılları arasındaki Rusuk'a ait 15 kadi sicilinde 65 adet çiftlik, değirmen ve bağ devir kaydı tespit edilmiştir.² Bunların 5'inde herhangi bir kırsal gayrimenkul transferine,³ 6'sında çiftlik veya değirmen,⁴ 7'sinde ise bağ devir kaydına⁵ rastlanmamıştır. Devir işlemleri genellikle alım-satım, daha seyrek olarak ise hibe şeklinde gerçekleşmişse de çiftlikler söz konusu olduğunda herhangi bir hibe işlemi kaydedilmemiştir.

Karşılaşılan Problemler

Ruşuk'ta kırsal ekonomik gayrimenkullerin transferleri üzerinden bir analiz ve değerlendirme yapılmaya çalışıldığında kullanılan kaynakların doğasından kaynaklanan birtakım problemlerle karşılaşılır. Bunların en başında, gayrimenkul devirleri üzerinden birtakım eğilimleri saptamak için gerekli düzenli kronolojik veri dağılımının mevcut olmaması gelir. Dahası defter serileri kronolojik boşlukları doldurmuş görünse de bu defterlerin bir kısmında bu çalışma kapsamında yararlı olabilecek devir kayıtlarına rastlanmaz. Bu nedenledir ki veri dağılımı konusundaki kronolojik boşluklar sanıldığından daha geniş bir alana yayılır. Kelimelere dökülen bu problemler demetini aşadaki grafikte bütün açıklığıyla görmek mümkündür.

Grafikte yer alan çizgi ile gösterilen negatif sayılar bir önceki defter ile aradaki yıl farkını göstermektedir. Bu negatif sayılar ne kadar o'ya yakınsa bir önceki defter ile arasındaki kronolojik boşluk o kadar azdır. Dikkatleri ilk çeken özellikler kırsal ekonomik gayrimenkul satışlarının özellikle 17. yüzyılın son çeyreğinde yığıldığı, 18. yüzyılın ilk çeyreği çiftlik ve değirmen gibi büyük kırsal işletmeler açısından verimsiz olsa da bu dönemde bağ satışları konusunda patlama yaşandığı ve 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde ise bu gayrimenkullerin karma olarak bir önceki yüzyıl kadar münbit olmamakla beraber tekrar kaynaklara yansdığıdır. Grafığe bir alım-satım olarak yansıyan fakat aslında satıcı ile alıcı arasında hür bir transfer işlemi olmayan 18. yüzyılın son çeyreğindeki iki çiftlik ve bir değirmen satışı hariç tutulacak olursa 1742'den sonra yüzyılın sonuna kadar hiçbir kırsal gayrimenkul devir işleminin kayıtlara yansmadığı görülür.⁶ İlginç olan bir diğer önemli husus,

2 Rusuk'a ait sicil defterlerine Kiril ve Metodi Ulusal Kütüphanesi'nin dijital kütüphanesinden ulaşılmıştır. İncelenen defterler şöyledir: R-1 (1066-1067/ 1656-1657), R-3 (1097-1100/ 1685-1688), R-4 (1106-1108/ 1695-1696), R-2 (1109-1112/ 1698-1701), R-5 (1121-1124/ 1709-1710), R-51 (1127-1128/ 1715-1716), R-52 (1147-1148/ 1734-1735), R-6 (1149-1151/ 1736-1739), R-36 (1150-1151/ 1738), R-7 (1151-1153/ 1738-1740), R-38 (1154-1155/ 1742-1743), R-37 (1166-1167/ 1752-1754), R-8 (1191-1193/ 1777-1779), R-9 (1200/ 1786), R-39 (1204-1205/ 1789-1791).

3 R-5, R-52, R-37, R-9 ve R-39 numaralı defterlerde herhangi bir tür kırsal ekonomik gayrimenkul devri bulunmaz.

4 R-5, R-52, R-6, R-37, R-9 ve R-39 numaralı defterlerde çiftlik veya değirmen transferi yoktur.

5 R-5, R-52, R-7, R-37, R-8, R-9 ve R-39 numaralı defterlerde ise bağ hibe ve satış işlemine rastlanmamıştır.

6 R-1 numaralı defterde esasında 4 adet değirmen satışı bulunmuştur fakat bunlardan ikisi

tevziat listelerinde yer alan Rusçuk'taki çiftlik sayılarının özellikle 17. yüzyılın son çeyreğinde muazzam bir artış gösterdiği fakat 18. yüzyıl boyunca, en azından tevzi defterlerine giren, çiftlik sayılarının durağanlaştığıdır. Dolayısıyla, çiftlik piyasasında alınıp satılan çiftliklerin aslında mevcut çiftliklerin çok küçük bir kısmını temsil ettiği, bu nedenle de çiftlik piyasasının çok da hareketli bir pazar olmadığı anlaşılır.

Esasında bu durum, 18. yüzyılın ikinci yarısında bu gibi kırsal gayrimenkullerin satışlarının artık durduğu anlamına gelmez. Sadece kadı sicillerindeki gündelik yerel hayata dair bilgiler gittikçe kaybolmaya yüz tutmuş, daha çok ferman ve buyruldu suretlerinin kaydedilmesi, vergilerin tevzi edilmesi ve kadıların önemli gelir kaynakları arasında yer alan muhallefet defterlerinin tanzim edilmesi gibi işlemlerle sınırlı kalmıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde toprak satışlarının kadı sicillerinden kaybolması başka araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Örneğin, Bruce McGowan Manastır sicillerinde 18. yüzyıldaki toprak satışlarının 17. yüzyıldakine nazaran çok daha ender kadı sicillerine yansıdığını ifade eder.⁷ Söz konusu Rusçuk olduğunda, 18. yüzyılın ikinci yarısında kayıtlara açıkça alım-satım muamelesi olarak kaydedilen iki çiftlik ve bir değirmen satışı Rusçuk ayanlarından Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi'nin mallarının müsadere edilmesinden sonra devletin bu gayrimenkulleri satışa çıkarması şeklinde gerçeklemiştir.⁸ Bunun dışında bu türden gayrimenkullerin alınıp satıldığı sadece bir anlaşmazlık durumunda kayıtlara yansıdığına görülebilir. Örneğin, Seyyid İsmail Ağa ibn Mehmed Ağa'nın mirasından Basarba köyündeki bağ, bahçe, ahır ve diğer binaları müstemil çiftliği mirasçılardan tarafından satışa çıkarıldığında söz konusu çiftliğe 250 guruş veren bir kişi çıkmasına rağmen Elhâc Mustafa Efendi, çiftliği 151 guruşa kendisi almıştır. Mirasçıların itirazları üzerine bu satışın iptali için mirasçıların konuyu kadı mahkemesine getirmesi üzerine bu olayın yaşandığı öğrenilebilmiştir.⁹

Görsel

Çiftliğin Tanımı ve 'Müstemilatı'

Bu çalışmanın konusu, tanımı kanunnamelerle en azından teorik olarak iyice tanımlanmış raiyyet veya hassa çiftlikleri değildir. Fakat bunun dışındaki çiftlik tanımı ise çok daha karmaşıktır ve her bir tanımı kendi içerisinde bir miktar sübjektiflik barındırır. Osmanlı topraklarındaki tarımsal üretimin

bir değirmenin iki ortağının ölümünden sonra mirasçıları tarafından bir kişiye satışı şeklinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla satışa konu olan bir gayrimenkul olduğu ve alanında yine tek bir kişi olması nedeniyle bu iki kayıt tek bir satış işlemi gibi grafiğe yansıtılmıştır.

7 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, Cambridge; New York 1981, s. 143. Barkan bu gibi *sâhib-i arz* iznini gerektiren toprak satışlarının bağ ve bahçe adı altında yapıldığını yazar. Barkan, a.g.m., s. 55.

8 R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779); R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779); R-8, Varak 100b/101a, 18 Şevval 1193 (29 Ekim 1779).

9 R-9, Varak 14b, Evâhir-i Receb 1200 (10-29 Mayıs 1786).

önceki yüzyıllara kıyasla daha fazla Batı'nın talepleri etrafında şekillenmeye başladığı 19. yüzyıldaki çiftliklerden elde edilen çiftlik anlayışının çoğu zaman önceki yüzyıllardaki çiftliklere uygulanması birtakım anakronik problemleri de beraberinde getirmiştir. Bunların en başında çiftliklerin geniş tarım arazilerinden oluşan, ihracat odaklı, nakit mahsul üretiminde uzmanlaşmış ve emek ile toprağın yoğun olarak sömürüldüğü tarımsal işletmeler oldukları gibi genellemeler gelmektedir.¹⁰ Neyse ki Rusçuk kadı sicillerinde kaydedilen çiftlik tanımı, en azından incelenen bölge ve dönem için bu gibi sorunların bir kısmını çözmeye adaydır. 11 Eylül 1699 tarihli bir çiftlik satışında satışa konu olan çiftlik "... tahtânî iki bâb beyti ve hâriciyesinde bir odalı ve anbarı ve... bir samanlığı ve bir sâyebânı ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmire bağı müstemil çiftlik *ta'bir olunur mülk-i mevrûs menzilimizi...*" şeklinde tanımlanır.¹¹ Bir başka kayıttta, Hatice bint-i Ahmed bin Ebu Bekir'in *fahrü'l-a'yân* Süleyman Ağa ibn Hasan Ağa'yı dava ettiği vakada "...ma'lûmu'l-hudûd *çiftlik ta'bir olunur* büyü-tü adîde ve anbarları ve havluyu müstemil *bir kut'a mülk menzil...*" ifadeleri çiftlik tanımına dair bir başka önemli örnektir.¹² Bu tanım ve tasvirlerden Rusçuk'taki çiftliklerden kastedilen ve alım-satım kayıtlarına yansıyan asıl malın bağ ve bahçe gibi toprak ile ev, ahır, samanlık ve ambar gibi inşa edilmiş ve mülkiyetin kuvvetli anlamlarına karşılık gelen unsurlardan oluşmuş yapılar kompleksi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu dönem ve bölgedeki çiftlik sahibinin mülk olarak tasarrufunda bulunan ve mübadeleye konu olan gayrimenkuller Osmanlı hukuku içerisinde herhangi bir gayri meşruiyet taşımaz.

Osmanlı hukuk metinleri mülkiyet üzere tasarruf olunan çiftlik ile bunlara mültesik mîrî toprakların ayırımını kesin bir şekilde ortaya koyar. İmparatorluğun diğer yerlerinde de olduğu gibi Rusçuk'ta da mîrî toprakların "kullanım hakkı" *sâhib-i arzın* izni dâhilinde devredilebilmektedir.¹³ Çiftlik ve değirmen satışlarında bunları oluşturan mülk arazilerin satışı ile bunlara mülhak mîrî arazilerin satışı aynı belge içerisinde ayrı ayrı belirtilmektedir. Örneğin, Silahdâr Mehmed Ağa ibn Süleyman, Zîstovi kazasına tabi Belne adındaki bir köyde yer alan çeşitli binalarla hayvanlardan ibaret çiftliğini *fahrü'l-akrân* Ahmed Bey ibne'l-merhum Ali Paşa'ya 900 esedi gu-

10 McGowan, a.g.e., s. 123.

11 R-2, Varak 35a, 16 Rebülevvel 1111 (11 Eylül 1699).

12 R-38, Varak 31b, 13 Rebülevvel 1155 (18 Mayıs 1742).

13 McGowan, a.g.e., s. 142; Özer Ergenç ve Hülya Taş, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu-su'nda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler", Şehir, Toplum ve Devlet: Osmanlı Tarih Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 240; Fatma Gül Karagöz, "18. Yüzyıl Şer'iye Sicil Örneklerinde Arazi Üzerinde Mülkiyet ve Tasarruf Haklarını Tanımlayan Terimler", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 16, Güz 2013, s. 29, bu makale konu ile ilgili daha detaylı tartışmalar içerir; Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 14, Sayı 15, 1982, s. 179; Barkan, a.g.m., s. 47; Anton Minkov, "Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomats", *Islamic Law and Society*, Cilt 7, 2000, s. 74.

gazi

Akademik
Bakış

181

Cilt 15
Sayı 30
Yaz 2022

ruşa *bey'-i kat'i* ile satmıştır. Ayrıca bu çiftliğe tabi olan “ma'lûmu'l-hudûd ve'l kut'a tarlaları” ise *sâhib-i arz* izni ile 200 esedî guruşa “ferâğ ve tefvîz” etmiştir.¹⁴ Öte yandan 17. yüzyılla beraber savaşların maliyetlerinden muzdarip Osmanlı malî bürokrasisinin iltizam ve daha sonra da malikâne uygulamalarının neticesinde değişen koşullarda mîrî toprak rejiminin temsilcisi *sâhib-i arz* kimdi? *Sâhib-i arzın* bu gerileyen konumu ile hem genel olarak çiftlik satışlarının hem de bunların satışı sırasında zikredilen *sâhib-i arz* iznini gerektiren mîrî toprakların kaybolmaya başlaması arasında ilginç bir paralellik mevcuttur. Daha önce bahsi geçtiği üzere kadı sicillerine toprak satışlarının bu yüzyıllarda gittikçe daha ender kaydedilmesinin sebebinin McGowan kadıların yasal olmayan bu gibi mîrî toprakların satışlarını, sorumlu oldukları defterlere yansıtmayarak kayıtlarının meşruiyetini sağladıkları şeklinde açıklar.¹⁵ Fakat bu tür toprakların satışlarının veya daha doğru bir ifadeyle “kullanım haklarının devredilmesinin” meşruiyet sınırlarını aşmadığı gerçeği bir yana, bu açıklama merkezî otoritenin çok daha kuvvetli olduğu dönemlerde neden kadıların böyle bir endişe taşımadıklarını açıklamakta kifayetsizdir. Öyle görünüyor ki bu satışların meşruiyetini sağlayan *sâhib-i arzın* artık ortadan kalkması ve yerine bu meşruiyeti sağlayacak bir alternatifinin de bulunmaması kadıların artık satışı gayri meşru hale gelen bu gibi işlemleri kaydetmekten imtina etmelerine sebep olmuştur. Yine de bu açıklama, neden alım-satımı ve hibe edilmesi serbest mülk bağların devredildiği kayıtlar da kaybolmuştu ve çiftliklere ve değirmenlere mültesik mîrî arazilerin zikredilmeden de bunların alım-satımlarının kaydedilebileceği gibi bir seçenek olmasına rağmen neden sicillere kaydedilmemişti sorularına cevap veremez.

Öncelikle Rusçuk bağlamında çiftliğin, kırsaldaki bir ev ve bunun etrafında kırsal ekonomik faaliyetler için inşa edilmiş yapılardan ibaret ve mülkiyetten de kastedilenin bu kompleks yapının olduğunu tespit ettikten sonra alım-satım kayıtlarında zikredilen unsurların sıklıkları üzerinden bir çiftliği oluşturan olmazsa olmaz elementlerinin neler olduğu ortaya konabilir. Ne var ki bu kayıtlarda alım-satım konu olan çiftlikleri oluşturan menkul ve gayrimenkul cinsinden mallar zikredilirken bir muhalefat kaydının hazırlanmasında gösterilen titizliğin her zaman gösterilmediği anlaşılmaktadır. Söz gelimi bu itinasızlık hüccetlerde geçen “büyüt-ı adîde”, “sâ'ir emlâk”, “ma'lûmu'l-hudûd”, “cem' devvâb ve mevâşi” gibi nicelik bağlamında muğlak ifadeler şeklinde tezahür eder. Dolayısıyla bu muğlak ifadeler arasında gizlenmiş olan unsurların tespiti zor olmakla beraber yine bahsedilen diğer bilgiler üzerinden tahmin yürütmek mümkündür.

Genel olarak bakıldığında, alım-satım mukavelelerinden anlaşıldığı kadarıyla, çiftliklerin evler, odalar, reaya odaları, ter oğlanı evleri, ambarlar,

14 R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698).

15 McGowan, a.g.e., 143-144.

samanlıklar, sayebanlar, bağlar, bahçeler, çayırar, tarlalar, hayvanlar ve tarım mahsulleri gibi çok çeşitli taşınır ve taşınmaz mallardan oluşan bileşik yapılardır. Fakat bunların her biri aynı sıklıkla çiftliklerde görülmez. Çiftliği oluşturan inşa edilmiş yapılar bağlamında alım-satım kayıtlarında en çok rastlanılan element ambarlardır. 12 adet çiftlik alım-satım işleminden 8'inde çiftliklerin müstemilatı arasında yer alan ambarların bu kadar sık görülmesi,¹⁶ tarımsal ürün depolama kapasitesi olan çiftliklerin bir bakıma şehir ve orduların iâşesindeki kritik rollerine de işaret etmektedir. Üretim olduğu kadar depolama birimi olarak da faaliyet gösteren çiftliklerin tedarik zincirindeki bu konumları, bunların varlıklarını açıklayan pragmatik sebeplerin başında gelir. Burada belirtilmesi gereken ilginç bir nokta, bazı çiftlik satış kayıtlarında tarımsal üretim yapılabilecek herhangi bir toprak parçası bulunmazken ambarların mevcudiyetidir.¹⁷ Bu durum ya mîrî arazinin sözleşmeye eklenmeyerek daha az şeffaflığın tercih edilmesiyle ya da mültezimlik gibi bir yolla üretim sürecine doğrudan müdahil olmaksızın vergilerin aynı olarak toplanmasıyla açıklanabilir.

Ambarlar, çiftliklerdeki üretim faaliyetlerinin zirâî yüzünü gösteren yapılarındandır. Fakat Osmanlı tarım sektöründeki en kronik iki problemden biri düşük verimlilik, diğeri ise emek kıtlığıdır. Özellikle bu ikincisi çiftliklerdeki üretim faaliyetinin hayvancılıkla sınırlı kalmasına, daha ziyade hayvancılığın başat, tarımın tali boyutta kalmasına yol açmıştır. Elbette bu durum çiftliği oluşturan unsurları da şekillendirmiştir. Dolayısıyla bu faaliyetin en önemli göstergelerinden olan ahır, samanlık ve öküz damı, bu çiftlik alım-satım kayıtları arasında kimi zaman açık kimi zaman kapalı bir şekilde yer almıştır. 12 çiftlik transferinden 3'ünde ahır,¹⁸ 1'inde ise öküz damı ve samanlık bir arada¹⁹ ve ayrıca 1'inde yine samanlık tek başına²⁰ açıkça kayıtlara yansımıştır. Bu haliyle 5 kayıta hayvancılığa işaret eden yapılardan açıkça bahsedilmiştir. Satışa konu olan bir başka çiftlik satışında yer alan “devvâb ve mevâşî” ibaresine binaen “büyût-ı adîde ve sâ'ir emlâk” arasında bir ahırın bulunması kuvvetle muhtemeldir. Böylece toplam çiftlik satışlarının yarısından da hayvancılık faaliyetleriyle ilişkilendirilebilecek binalar bulunur.

- 16 R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656); R-4, Varak 29a, 27 Safer 1108 (25 Eylül 1696); R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698); R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698); R-2, Varak 32b, 25 Rebîülevvel 1111 (20 Eylül 1699); R-2, Varak 35a, 16 Rebîülevvel 1111 (11 Eylül 1699); R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740); R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).
- 17 R-4, Varak 29a, 27 Safer 1108 (25 Eylül 1696). Mütesellim Ali Ağa ibn Hasan'ın, Cami-i Cedid Mahallesinden Elhâc Receb bin Elhâc Kurd Ali'ye sattığı “...bir bâb tahtânî menzil ve anbârî ve altında mahzeni müstemil çiftlik...” belgenin açıkladığı kadarıyla herhangi bir üretim birimi içermiyordu.
- 18 R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656); R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740); R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).
- 19 R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698).
- 20 R-2, Varak 35a, 16 Rebîülevvel 1111 (11 Eylül 1699).

Buna karşın ahırlar ile hayvanların mevcudiyeti arasında kurulan ilişki kayıtlar detaylıca incelendiğinde birtakım şüpheler uyanmaktadır. Örneğin, ahırın bulunduğu fakat hayvanların bulunmadığı veya bunun tam tersinin söz konusu olduğu kayıtlara rastlamak mümkündür. Bu durum özellikle 18. yüzyıldaki çiftlik satışı kayıtlarında çok daha net bir şekilde görülebilir. 17. yüzyıla ait 8 çiftlik satışının 6'sında satışa konu olan çiftliğe hayvanlar eşlik ederken 18. yüzyıldaki 4 çiftlik satışından hiçbirisinde – bunların 2'sinde ahırlardan bahsedilmesine rağmen – hayvanlar zikredilmemiştir. Bu iki periyot arasındaki farklılık 18. yüzyılda çiftliklerin hayvancılıktan gittikçe uzaklaşıp daha çok tarımsal üretim üzerinde odaklandıkları anlamına gelmez. Daha makul bir açıklama 18. yüzyıla gelindiğinde hem çiftlik satışlarının kaydedilme sıklığının hem de bunların satışı sırasında verilen bilgilerin detaylarının azalmış görünmesidir. Bu bağlamda, toplam 16 baş binek, 35 büyükbaş ve 74 küçükbaş hayvanla beraber satılan bir çiftlik mübadelesinde, söz konusu çiftliğin müstemilatı arasında herhangi bir hayvan barınağının bulunmaması ilginçtir.²¹

Çiftlik alım-satım kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla ambar ve ahırlardan sonra çiftliği oluşturan en yaygın unsurlarından diğerini “reaya odaları,” “reaya evleri,” “ter oğlanı²² evi” ve “oda”lar şeklinde ifadesini bulan emeğin barındırıldığı yapılar oluşturmaktadır. Esasında “oda” tabirinin diğerlerinin aksine çok genel bir anlam barındırması ve bağlar gibi ekonomik katma değeri görece çok daha düşük olan birimlerle beraber satılması dolayısıyla sadece “oda” olarak ifade edilen binaların kategorik olarak ücretli emeğin iskân edildiği yerler arasında saymak problem arz edebilir.²³ Fakat H. 1193 (M. 1779/1780) senesi Rusçuk ve Yergöğü kazalarını gayrimüslimleri üzerine tevzi edilen cizye fermanında “ahâli-yi vilâyetden ba'zı *zî-kudret kimesnelerin bâğ ve bâğçe* ve çiftlik ve değirmân ve mândıralarında çobân ve değirmâncı ve ter oğlanı nâmıyla ve sâ'ir bahâne ile *ehl-i zimmeti istishâb* ve *cizyelerini virdirmeyüb*”²⁴ ifadeleri üretim birimlerinin boyutlarından bağımsız olarak bu türden binaların varlığı ile ücretli emeğin istihdamı arasında bir bağ kurulmasına imkân tanımaktadır. Böylece 12 çiftlik satışından

- 21 R-2, Varak 35a, 16 Rebüilevvel 1111 (11 Eylül 1699).
- 22 Ter oğlanı, bir kimsenin en ağır işlerini yapması için tutulan genç delikanlıdır. Stefka Parveva, “On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers in the 17th – mid-18th Century”, *Études Balkaniques*, Cilt LI, Sayı 4, 2015, s. 28. (Bana bu makalesini gönderme nezaketini gösteren Stefka Parveva'ya teşekkürü borç bilirim.) Ayrıca bu ter-oğlanları yıllık olarak tamamıyla toprak sahibinin hesabına çalışan kimselerdi ve bölgesine göre değişen ücretlerini anlaşılan bir miktar üzerinden gıda, giyecek ve nakit olarak almaktaydılar. Bkz. Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s. 184.
- 23 R-1, Varak 4a, 27 Rebüilâhîr 1067 (12 Şubat 1657) künyeli kayıttaki bağ satışı, eklerinin muhtevası ve fiyatı açısından diğerlerinden ayrılır. Satışa konu olan 3 dönümlük bağ, içerisindeki oda, mahzen ve kiler ile beraber aynı dönemdeki bir çiftlik satışından bile yüksek bir meblağa, 12.000 akçeye satılmıştı.
- 24 R-8, Varak 48a, Selh-i Şevval 1192 (20 Kasım 1778).

3'ünde "reaya evleri," "reaya odaları" ve "ter oğlanı evi" olarak,²⁵ ayrıca yine bu 12 kayıttan 3'ünde "oda"lar şeklinde²⁶ – bunlardan birisinde ter oğlanı evi ile aynı çiftlikte beraber mevcuttur²⁷ – kayıtlarda çiftliği oluşturan unsurlar arasında yer almaktadır. Bu haliyle 5 adet kayıтта açıkça yer alan emeğin iskân edilebildiği binalara, satışa konu olan çiftliğin geniş müstemilatı ve yüksek fiyatı göz önünde bulundurulduğunda "emlâk-ı sâ'îre" ve "büyüt-ı adîde" arasında da bulunması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla, çiftliklerin müstemilatı arasında 5'i açıkça 1'i üstü kapalı olarak toplam çiftlik satışlarının yarısında çiftliklerde istihdam edilen emeğin iskân edilmesini sağlayacak yapılar mevcuttur.

Ambarlar, ahırlar ve odalar gibi çiftliklerin müstemilatı arasında sıklıkla bahsedilen yapılar dışında havlu, mahzen, sayvandı, sâyebân ve harman yeri gibileri ise daha ender olarak belgelere yansımıştır. Çiftliği oluşturan bu inşa edilmiş binalar haricindeki en önemli unsur, türü ve kullanım amacı fark etmeksizin, topraklardır. 12 çiftlik devir kaydının 10'unda tarla, bağ, bahçe, bostan ve arazi adı altında toprak birimlerinin kimi zaman mülk olarak kimi zaman *sâhib-i arz* izni ile satışa konu olan çiftliğin ekleri arasında yer aldığı açık bir şekilde görülebilir. Geriye kalanlardan birisinde "yirmi beş 'aded re'âyâ odalarından 'ibâret olân Handân Çiftliği"'nin²⁸ müstemilatı arasında tarlaların bulunma ihtimali çok yüksek olduğundan toplam 11 kayıтта toprakların, çiftliği oluşturan en temel birimlerin başında geldiği anlaşılmaktadır. Çeşitli üretim birimlerinden oluşan bu toprak türlerinin arasında en yaygın görülenlerinden tarlalar, çiftlik devir kayıtlarının 5'inde yer alır.²⁹ Ne var ki bunların çoğunda ya tarlaların boyutları "ma'lûmu'l-hudûd" şeklinde geçirilmiş ya da kaç parça tarladan oluştuğu belirtilmekle yetinilmiştir.³⁰ Fakat geriye kalan iki örnekte yer alan tarla büyüklüklerine bakıldığında dik-kati çeken en önemli husus, söz konusu dönem ve bölgede, en azından kayıtlara yansıdığı kadarıyla, satışa konu olan çiftliklerin müstemilatı arasındaki

- 25 R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656) künyeli defterde "ter oğlanı evi" şeklinde; R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740) künyeli defterde "reaya evleri" şeklinde; R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779) "reaya odaları" şeklinde geçmektedir.
- 26 Satışa konu olan çiftliklerden oda ihtiva edenleri şu şekildedir: R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656); R-2, Varak 35a, 16 Rebiülevvel 1111 (11 Eylül 1699); R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).
- 27 R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656).
- 28 R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779).
- 29 R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656); R-3, Varak 7b, 14 Rebiülevvel 1097 (21 Şubat 1686); R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698); R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698); R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779) "mîrî arazi üzerinde" 20 dönümlük Ali Paşa Çiftliği olarak geçer.
- 30 R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698) künyeli kayıтта "...çiftlik-i mezbûra tâbi ma'lûmu'l-hudûd ve'l- kî't'a tarlaları dahi sâhib-i arz izni ile..." satılmıştır. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698) künyeli kayıтта ise satışa konu olan çiftlik ve topraklar "...çiftlik-i mezbûra tâbi tarlaları ve çayıruları ve bostanları izn-i sâhib-i arz ile..." satılırken nicel herhangi bir bilgi ihtiva etmez. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656) künyeli kayıтта ise sadece "...beş kî't'a tarla..." olarak yansımıştır.

gazi

toprakların genel çiftlik konsepti ile kıyaslanamayacak kadar küçük parçalardan oluştuğlarıdır. Çiftliğe tabi tarlaların büyüklüklerinin zikredildiği kayıtlardan birinde 25 dönüm,³¹ diğesinde ise 20 dönüm tarlanın satıldığı görülür.³² Rusçuk sicillerinde sıradan reayanın mahkemeye taşıdığı toprak zaptı anlaşmazlıklarına bakıldığında reayanın tasarrufunda 3,5 dönüm³³ gibi ufak 10 dönüm³⁴ gibi görece büyük tarlaların mevcudiyeti göz önünde bulundurulduğunda bu çiftliklerdeki tarlaların boyutları bir hayli mütevazı boyutlarda kalır. Üstelik yeknesak bir gerçeklikten ziyade genel bir ideali temsil eden kanunnamelerdeki 60-150 dönüm arasında değişen büyüklüklerdeki bir çift tanımı ile kıyas edildiğinde, alım-satım konu olan bu çiftliklerin boyutları ve bunların tarımsal üretim kapasiteleri uluslararası ticaretin tarımsal ürün talebini karşılamakta yetersiz kalacağı aşikârdır.

Çiftlikleri oluşturan toprak birimleri arasında tarlalardan sonra en sık karşılaşılması bağlar ve daha sonra bahçeler, onu takiben de çayırlardır. Birbirinden bağımsız olarak toplam 12 adet çiftlik satışından 5'inde bağlar,³⁵ 3'ünde bahçeler³⁶ ve 2'sinde ise çayırlar³⁷ mübadeleye konu olan çiftliklerin

- 31 Kara Mustafa Mahallesiinde sakin iken vefat eden Yusuf Çelebi'nin mirasçılarının, Elhâc Ali'ye (belgenin başında müşterinin adı önce Elhâc Halil olarak geçer fakat daha sonra adının zikredildiği iki yerde de Ali olarak anılmıştır) 100 guruşa sattıkları kendilerine intikal eden harabe çiftlik toprak açısından 10 dönüm çayır ve 25 dönüm tarladan ibaretti. R-3, Varak 7b, 14 Rebiülevvel 1097 (21 Şubat 1686).
- 32 Firarî Rusçuk ayanı Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi'nin müsadere edilen mallarından olup Ali Paşa Çiftliği olarak bilinen ve Serdengeçti ağalarından *meñâhirü'l-emâsil ve'l-akrân* Mustafa Ağa ibn Mehmed Ağa'ya 360 guruşa müzayede ile satılan çiftlik mîrî arazi üzerinde 20 dönüm büyüklüğündeydi. Tarla, çayır veya bağ türünden mi olduğu belli olmayan arazinin Tuna Bağları olarak bilinen mevkide ve etrafındaki komşu gayrimenkullerin de "Ahmed Ağa bağı," "Yakup Ağa bağı" gibi bağlardan ibaret olması bu arazinin de bağ olduğu intibaum uyandırmaktadır. R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779).
- 33 İleponi köyünden Mehmed bin Sadık'ın Rahova köyü sınırları içerisinde kalan 3,5 dönüm tarlasını 15 seneden fazladır zapt ettiği için dava ettiği Rahova köyünden Elhâc Ali vakasında hem, 15 yıldan fazla olan anlaşmazlıkların mahkemeye taşınmayacağı hem de Mehmed'in farklı bir köyde sakin olması nedeniyle bölge zabıtinden söz konusu tarlanın tapusunu aldığı için dava Elhâc Ali lehine sonuçlanmıştır. R-1, Varak 7b, Gurre-i Receb 1067 (15 Nisan 1657).
- 34 20 sene önce Musa Hoca'nın tapusunu aldığı 10 dönüm büyüklüğündeki tarlasını zapt eden Tenzile Hatun'u dava ettiği örnek ise tarla büyüklükleri hakkında fikir vermesi açısından yardımcı olabilir. R-1, Varak 10a, [Tarih yok]. Defter 1 Zilhicce 1066 (20 Eylül 1656) – 11-20 Şevval 1067 (23 Temmuz-1 Ağustos 1657). Elbette bu tarlalar, söz konusu kişilerin tasarruf ettikleri yegâne tarlalar olmadıkları hayli mümkündür.
- 35 Bağların bulunduğu çiftlikler: R-3, Varak 5b, 22 Rebiülevvel 1097 (16 Şubat 1686); R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698), R-2, Varak 32b, 25 Rebiülevvel 1111 (20 Eylül 1699); R-2, Varak 35a, 16 Rebiülevvel 1111 (11 Eylül 1699); R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740).
- 36 Bahçelerin bulunduğu çiftlikler: R-3, Varak 5b, 22 Rebiülevvel 1097 (16 Şubat 1686) ve R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740) künyeli kayıtlarda bahçeler bağlar ile birlikte anılırken R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741) künyeli kayıтта tek başına yer almıştır.
- 37 Çayırların bulunduğu çiftlikler: R-3, Varak 7b, 14 Rebiülevvel 1097 (21 Şubat 1686) künyeli kayıтта çayır, tarla ile beraber satılırken R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698) künyeli kayıтта ise çayıra, tarla, bağ ve bostan eşlik etmiştir.

müştemilatı arasında yer alır. Çiftliği oluşturan diğer bileşenlerde olduğu gibi bu tür gayrimenkullerin boyutları hakkında da satış kayıtlarında genellikle detay belirtilmez. Detay verilenlerde ise bağ ve bahçelerin 2-2,5 dönüm boyutlarında, çayırın da 10 dönüm büyüklüğünde olduğu görülebilir. Çiftlik ve değirmen bileşenleri arasından sadece bağların hususî olarak bunlardan ayrı olarak gayrimenkul piyasasında tedavülde oldukları Rusçuk sicillerinden takip edilebilir. Bağların boyutları hakkında daha detaylı bilgiye ulaşılabilen bu kayıtlarda da bağların ortalama 3-4 dönüm büyüklüğünde oldukları ve genellikle üzüm bağları olduğu görülebilir. Zeytin ve dut bahçeciliğinin daha önemli bir faaliyet alanı olduğu Antakya'nın³⁸ aksine Rusçuk'ta bahçe ve bağların çiftliklerin üretim kapasitelerinde düşük bir öneme sahip oldukları ileri sürülebilir. Ek olarak, seyrekliğine rağmen daha çok hayvancılık ile ilişkilendirilebilecek çayırın bu faaliyetteki pay ve önemlerine dair fikir beyan edebilmek için çiftlik satışlarından yeterli bilgi çıkarmak Rusçuk için mümkün değildir.

Çiftliklerde Emeğin Organizasyonu

Rusçuk'taki çiftliklerin üretim faaliyetlerinin, 19. yüzyıl Osmanlısı'nın Avrupa ticaretine açık belli başlı bölgelerinde olduğu gibi ziraat üzerinde mi yoksa 16. yüzyıl Celali İsyanları'nın kasıp kavurduğu Anadolu'daki gibi hayvancılık üzerinde mi yoğunlaştığını kesin olarak tespit etmek zor görünür. İster Avrupa'nın temel gıda maddelerine olan talebin artışından isterse de büyük şehirlerin ve kalabalık orduların iaşelerinin sağlanması gerekliliğinden kaynaklansın çiftliklerin bazılarında, sıradan reyanın kendi toprağını işlediği gibi, geleneksel kuru tarım metotları takip edilmiştir. Dolayısıyla, bu metotlarla elde edilen yükte ağır, pahada hafif mahsulün, maliyetleri karşılayabilecek kadar yaygın olması ve aynı zamanda da bir şekilde sömürülebilecek kadar emeğin yoğun olduğu yerlerde üretilmesi gerekmektedir.³⁹

Tarımsal verimliliğin artırılması amacıyla emeğin yeniden organize edilmesi, ürün rotasyonu, gübreleme, yatırım yapma ve – tarımda makineleşme öncesinde verimliliği arttırdığı şüpheli olmasına rağmen – parçalı toprakların birleştirilmesi gibi tekniklerin uygulanmasına, imparatorluğun diğer yerlerindeki çiftlik sahipleri gibi Rusçuk'takilerin de ilgisiz kaldıkları tahmin edilebilir. Fakat bu savı sicillerdeki alım-satım kayıtlarından açık bir şekilde takip etmek pek mümkün değildir. Zira bu kayıtlar üretimin organizasyonuna ve verimliliğin artırılması için ne gibi metotların uygulandığına dair çok sınırlı düzeyde bilgi ihtiva eder. Bu gibi verilere, satışa sunulan çiftliği oluşturan müştemilata önceki sahibin yatırım yaptığı unsurlar üzerinden dolaylı olarak ulaşılabilmektedir. Bazı kaynaklarda çiftlik, dükkânlar, am-

38 Fatma Gül Karagöz, "1700-1750 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Arazi Hukuku Uygulamaları: Vidin ve Antakya Örneği", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 112, 121.

39 McGowan. a.g.e., s. 7.

barlar, fırınlar ve değirmenler gibi çok çeşitli yapıların, kule ile tahkim edilmiş çiftlik sahibinin evinin etrafında şekillendiği gibi, bir nevi kendi kendine yeten korunaklı bir kompleks olarak tasvir edilir. Ne var ki, bu tasvirlerin aksine fakat Selanik'tekine benzer bir şekilde, Rusçuk'taki çiftlik sahiplerinin yatırım alanlarının, daha önce de bahsedildiği gibi, genellikle ambarlar, odalar ve ahırlarla sınırlı olduğu anlaşılabilir.⁴⁰ Bunlar arasında özellikle odalar, reaya odaları, reaya evleri, ter oğlamı evleri çiftliklerde istihdam edilen emek hakkında fikir verebilecek mahiyettedirler.

Çiftliklerde üretim ırgatlık, ortakçılık, kölelik ve borç karşılığı emeğin sömürüsü gibi çok çeşitli biçimlerde yürütülebilmektedir. Fakat bu çeşitlilik aynı zamanda aralarında birtakım farklılıkların bulunduğu da işaret eder. Bunlardan ilk ikisi çiftlik sahibi ile köylüler arasında bir uzlaşmanın sonucunda belli bir iş için belli bir süre karşılığında aynî ve/veya nakdî olarak bir tür ödemenin yapıldığı iş anlaşmalarıdır. Bunların aksine son ikisi ise çiftlik sahibinin daha önceden yaptığı yatırımlardan maksimum faydayı gözettiği ve bu doğasıyla emeğin daha ziyade zora dayandığı emek türleridir. Bunlar arasında en yaygın olanı toprak ile tohumun ve/veya ziraat aletleri ile çeki hayvanlarının çiftlik sahibi tarafından, emeğin ise köylü tarafından sağlandığı ve nihayetinde elde edilen ürünün öncesinde anlaşılan oran üzerinden paylaşıldığı ortakçılıktır.⁴¹

Köle emeğinin çok daha sistematik bir şekilde kullanıldığı Batı'dakinin aksine Osmanlı topraklarındaki çiftliklerde bu emek türünün hayli sınırlı düzeyde istihdam edildiği görülebilir.⁴² Osmanlı çiftliklerindeki bu eğilim Rusçuk çiftliklerinde de takip edilebilir. Fakat köle emeğinin bu yöndeki kullanımı, çiftlik alım-satım sözleşmelerine değil muhalledat kayıtlarına yansımıştır. Kime ait olduğu tam olarak bilinmeyen fakat Ali Ağa adındaki birinin eşine ait eksik bir muhalledat kaydında yer alan “Şehir çiftliği ma' bağ 40 dönüm ve bağçe ve gulâm be-nâm Feridun ve hayvanât” toplam 600 guruş olarak değerlendirilmiştir.⁴³ Bunun dışında köle emeğinin kullanıldığı

- 40 Demetrios Papastamatiou, “The Structure, Content and Development of Large Estates in the Environs of Salonica During the Period 1697-1770”, Balta, Evangelia, Georgios Salakidis, Theoharis Stavrides, der., *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theocharides, Studies on the Ottoman Empire and Turkey*, vol. 2, The Isis Press, İstanbul 2014, s. 393, 397.
- 41 Parveva, a.g.m., s. 41. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 792; Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder - Faruk Tabak, der., *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 21; McGowan, a.g.e., s. 72; Antonis Anastasopoulos, Stefanos Poullos ve Yannis Spyropoulos, “The Spread of Çiftliks (Large Estates) in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans: The Case of the District of Veroia”, *History, Culture and Research*, Cilt III, 2019, s. 93; Barkan, a.g.m., s. 57.
- 42 Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, Çağlar Keyder - Faruk Tabak, der., *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 8; Barkan, a.g.m., s. 57. Halil İnalçık da köle emeğinin mevat arazi üzerinde kurulan çiftliklerde ortakçılık kadar verimli olmamasına rağmen kölelerin istihdam edildiğini yazar. İnalçık, a.g.m., s. 20-21.
- 43 R-5, Varak 17a/b, [Tarih yok]. Defter 1-10 Safer 1121 (12-21 Nisan 1709) – 15 Şevval 1124 (15 Kasım 1712) tarihleri arasını kapsamaktadır.

başka örneklere rastlanmayan Rusçuk'ta, bu vakada bile bu kadar büyük bir çiftliğin sadece bir köle tarafından işlenmesi çok makul olmadığı için, toplam çiftlik üretimindeki köle emeğinin ne kadar sınırlı olduğu gayet iyi anlaşılabilir. Ayrıca, bu dönemlerde bir kölenin 10.000-15.000 akçe civarında kıymetlendirildiği,⁴⁴ buna karşın bu fiyatlara yakın çiftliklerin alınıp satıldığı hesaba katılırsa neden çiftlik sahiplerinin üretimde köle emeğini tercih etmedikleri sorusunun cevabı ortadadır.⁴⁵

Konu bağlamında daha çok vergilerin ödenmesi için ve genellikle de kitlesel olma özelliği taşıyan kırsalın borçlandırılmasının nihayetinde borca karşılık emeğin tarımsal üretimde istihdamı gibi bir sonuç doğurup doğurmadığını somut bir şekilde örneklendirmek bir hayli zordur. 1779 yılına tarihlendirilmiş bir muhalefat kaydı incelendiğinde vefat eden Kethüdayerizâde Süleyman Ağa ibn İsmail'in hem mültezimliğini aldığı hem de değirmen ve çiftliğinin bulunduğu köylerin ahalileri ile kurmuş olduğu borç ilişkileri bu bakımdan ilginçtir.⁴⁶ Süleyman Ağa, bir çiftliğinin bulunduğu Gagalya isimli bir köy sakinlerinden muhtemelen mültezimlik dolayısıyla vergi üzerinden "bâ-temessük" 1.447 guruş ve darı akçesinden 96 guruş alacağı mevcuttur. Bu kitlesel borç ilişkisi haricinde Süleyman Ağa aynı köyde sakin büyük bir kısmını gayrimüslimlerin oluşturduğu (11) toplam 16 kişi ile ve 374 guruşa ulaşan bireysel borç ilişkileri de kurduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Süleyman Ağa'nın ödeyeceği meblağlar arasında sadece 1 ırgata 7 guruş ücret görünür. Her ne kadar Süleyman Ağa'nın bu çiftliğinin boyutuna dair bilgi yoksa da sadece 1 ırgatla ekip biçmiş veya hayvanları idare etmiş olması pek makul değildir. Dolayısıyla, Kethüdayerizâde'nin bu tarımsal gayrimenkullerindeki üretimi borçlandırılan köylünün emeği ile sağlamış olması ihtimal dâhilindedir. Ne var ki böyle borç üzerinden kurulan ilişkilerin emeğin istihdamına dönüşüp dönüşmediği en azından Rusçuk'taki kaynakların sunduğu kadarıyla spekülasyondan öteye geçememektedir. Zira ne ortakçılık ne de bu gibi üretim biçimleri belgelere açık bir şekilde yansımıştır.

Çiftliklerdeki üretime katkıda bulunan emek biçimlerinden ırgatlık, mevsimlik veya ücretli işçiliği ise kaynaklarda çok daha açık bir şekilde bulmak mümkündür. Özellikle muhalefat kayıtları bu konuda aydınlatıcıdır. Daha önce zikredilen örneğe ek olarak, biri mültezimliğini de elinde bulundurduğu Yovan köyünde, diğeri ise yeni inşa ettiği Dolab adlı mevzide olmak

44 R-4, Varak 18b, (15 Nisan 1696) künyeli muhalefat defterindeki köleye 14.960 akçe; R-4, Varak 21a/b/22a, Evâ'il-i Şevval 1107 (4-14 Mayıs 1696) künyeli bir muhalefatta yer alan Yusuf adındaki bir köleye 14.080 akçe, Kitas adındaki bir başkasına ise 12.320 akçe değer biçilmiştir. Bir diğerinde, R-4, Varak 9b, Evâsıt-ı Zilhicce 1106 (22 Temmuz-1 Ağustos 1695), yine Yusuf adındaki bir başka köle 10.136 akçe olarak kıymetlendirilmiştir.

45 R-4, Varak 29a, 27 Safer 1108 (25 Eylül 1696) künyeli vakadan anlaşıldığına göre önceden Rusçuk'ta sakin iken sonrasında Edirne'de mütemekkin olan Mütesellim Ali Ağa ibn Hasan'ın Receb bin Elhâc Kurd Ali'ye sattığı çiftliği 120 guruş/21.120 akçe kıymetindeydi. *Guruş/akçe denkliği* R-4, Varak 22a/b, Evâhir-i Şevval 1107 (23 Mayıs-1 Haziran 1696) künyeli muhalefat kaydında verilen bilgilerden elde edilmiştir.

46 R-8, Varak 102b/103a/b/104a, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779).

Gaz

Akademik
Bakış
189
Cilt 15
Sayı 30
Yaz 2022

üzere toplam iki adet çiftliği bulunan *fahrü'l-akrân* Şaban Ağa bin Mustafa'nın muhalledatından sayısı belirsiz ırgatlara 66 esedi gurusu ayrılmıştır.⁴⁷ Çiftlik alım-satım kayıtlarında ise çiftliklerde kullanılan emeğin niteliği hakkında sadece dolaylı yoldan, o da çiftliğin müstemilatını oluşturan unsurlar üzerinden takip edilebilmektedir. Örneğin, Kösic Hasan Beğzâde Süleyman Beğ'in Elhâc Şâhmerdânzâde İbrahim Ağa'ya sattığı çiftliğin içindeki ter oğlanı evi bu bakımdan fikir vericidir.⁴⁸ Bu kimselerin tam olarak ne iş yaptıkları yine muhalledat defterlerindeki detaylardan öğrenilebilir. Toplam 3 dönüm büyüklüğünde iki parça bağ haricinde herhangi bir çiftlik veya değirmen tasarruf etmeyen Hacı Musa Mahallesinden Ahmed Çelebi ibn Ali bin Musa'nın muhalledat defterinde *orakçılara* 540 pare, *demetçilere* 220 pare *harmançılara* ise 240 pare ücret ayrıldığı tespit edilmiştir.⁴⁹ Dolayısıyla bu örnekler ırgatların genellikle tahıl üretimi alanında istihdam edildiklerine işaret eder.

Benzer şekilde satışa konu olan çiftliklerin ekleri arasında yer alan reaya odaları ve reaya evleri de çiftliklerdeki üretimin niteliği hakkında yukarıda bahsedilenlerden daha farklı bir türüne kapı aralamaktadır. Ağır vergiler altında ezilen köylülerin sayısının arttıkça çiftlik sahiplerinin “koruma oyunları”⁵⁰ konusunda çok daha başat bir rol almaya başladıkları bilinir. Ayrıca güncel çalışmalar da, en azından Rumeli'deki çiftlikler açısından, emek kitliğinin toprak sahiplerinin çalışanları üzerindeki baskısını sınırladığını ortaya koymaktadır.⁵¹ Özellikle daha önce de bahsi geçtiği üzere cizye fermanlarında *zî-kudret* kimselerin *istishâb ettiği* kimseler, kesin olmamakla beraber kuvvetle muhtemelen bu reaya odaları veya reaya evleri olarak ifade edilen yerlerde yaşıyor ve çiftliğin emek rezervinin en azından bir kısmını oluşturuyorlardı. Tevzi defterlerindeki çiftliklere kayıtlı nefer sayısı ile alım-satım sırasında detaylandırılan çiftlikte sakin reaya sayısı arasındaki dramatik fark çiftlik sahiplerinin koruma oyunlarındaki rollerini somutlaştırması açısından manidardır. Örneğin, firar eden sabık Rusçuk Ayanı Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi'nin müsadere edilen Handan Çiftliği'nin “yirmi beş aded reâyâ odalarından ibaret” olduğu yazar.⁵² Fakat 1192/1778 Rûz-ı Hızır ile Rûz-ı Kasım arasındaki dönemin masraflarının çiftliklere tevzi edildiğini gösteren listede ise bu çiftlikte 11 neferin mütemekkin olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Tevzi defterindeki sayı, çiftliğin daimî emek rezervi olarak kabul edilse bile söz konusu bu fark çiftliğin ihtiyaç halinde istihdam kapasitesini arttırdığına işaret etmesi açısından dikkate değerdir.

47 R-2, Varak 35a, 8 Rebiülevvel 1111 (3 Eylül 1699).

48 R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656).

49 R-36, Varak 27b, 4 Zilhicce 1150 (25 Mart 1738).

50 McGowan, *a.g.e.*, s. 141.

51 İrfan Koktaş, “Money, Peasant Mobility, Çiftliks, and Local Politics in Salonika 1740-1820”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Cilt 34, 2014, s. 136.

52 R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779).

53 R-8, Varak 43a, 3 Zilkade 1192 (23 Kasım 1778).

Rusçuklu çiftlik sahipleri, dönemsel olarak emek ihtiyaçlarını karşılamak için coğrafi açıdan çok önemli bir avantaja sahiplerdi. Tuna'nın öte yakasında uzanan geniş serbest Eflak topraklarında sakin reaya, her sene hasat zamanında Tuna'nın güneyine geçerek bölgede "orakçı" adıyla ücretli tarım işçiliği yapıyorlardı. Bu mevsimlik emek hareketliliğiyle gelenlerin ücretleri ödendiği ve *zî-kudret* kimseler tarafından köy ve çiftliklerde alıkonulmadıkları sürece bu durum merkezi hükümet için herhangi bir gayri meşruiyet arz etmiyordu.⁵⁴ Bu bakımdan Rusçuklu çiftlik sahiplerinin, çiftliklerini işlemek için ihtiyaç duyduğu emek gücünü Ege'nin karşı tarafından getirmek zorunda olan Karaosmanoğulları'nın katlandığı zahmete katlanmalarına gerek yoktu.⁵⁵

Çiftliklerde Yürütülen Faaliyetler

Satışa konu olan çiftliklerin menkul ve gayrimenkul profillerine bakıldığında Rusçuk'taki çiftliklerin faaliyet alanları açısından en azından bu dönemde hayvancılığın – bariz bir fark olmamakla beraber – tarımdan biraz daha önemli olduğu anlaşılabilir. Fakat 18. yüzyıla gelindiğinde bu kayıtlarda hayvanlardan ayrıca bahsedilmez. Bu, kategorik olarak çiftliklerin daha çok tarımsal faaliyet alanına kaydıkları anlamına gelmez. Zira bu eğilimi destekleyecek ziraî işaretleri görmek pek mümkün değildir. Kimi zaman tarım, hayvancılıkla beraber aynı önemde yürütülmüş kimi zaman da hayvancılığı destekleyen tali bir faaliyet alanı olarak kalmıştır. Esasen hayvancılığı tek başına besicilik faaliyeti olarak ele almamak gerekir. Öküz ve at gibi yük ve çeki hayvanları, lojistik hizmetlerinin ve tarımsal üretimin yürütülebilmesi için gerekli işgücünü sağlar. Bu bakımdan çeşitli hayvan türleri arasında bazılarının diğerlerine nazaran daha fazla olması bu konuda kısmen fikir verebilir. Şaban Ağa bin Mustafa'nın yeni kurduğu Dolab Çiftliği'nde 30 keyl buğdayın yanında 8 baş karasığır öküzün bulunması, yine pek çok büyük ve küçükbaş hayvanın bulunduğu bir diğer çiftliğinde 6 kısrak, 10 tay, 6 su sığırı öküzü, buzağılı 4 su sığırı ineği, 4 su sığırı malağı gibi daha çok yük ve çeki hayvanlarının bulunması Şaban Ağa'nın daha çok bu alanda hayvancılık faaliyetlerini önemseydiği intibamı verir.⁵⁶ Fakat ambarındaki 80 kile buğday ile 40 kile arpa, Şaban Ağa'nın hiç de azımsanmayacak bir tarımsal faaliyet yürüttüğünü de gösterir. Tarlalarla beraber satılan çoğu çiftlikte tarlanın sürülmesini sağlayan öküzler bulunmaktaysa da bunların olmadığı örnekler de mevcuttur. Kösic Beğzâde Süleyman Beğ'in Elhâc Şahmerdanzâde İbrahim Ağa'ya

- 54 Yasemin Aygün, "12 Numaralı Özi ve Silistre Ahkâm Defteri (1174-1184/1760-1770) (Özet-Değerlendirme-Metin)," *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2014, s. 197-198.
- 55 Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 114.
- 56 R-2, Varak 32b, 25 Rebiülevvel 1111 (20 Eylül 1699); R-2, Varak 35a, 16 Rebiülevvel 1111 (11 Eylül 1699). Görünüşe göre Şaban Ağa'nın mirasçılarının Elhâc Yakub Çelebi'ye sattıkları çiftlikte bu çeki hayvanlarının dışında buzağılı 9 karasığır ineği, 7 karasığır düğesi, 4 karasığır tosunu, 1 karasığır boğası, 45 koyun, 22 kuzu ve 7 keçi ile 34 adet kovan sahibi olarak esasında hayvancılık faaliyetine geniş bir yelpazede katılmıştır.

sattığı çiftlik, toplam büyüklüğü verilmemiş 5 parça tarladan oluşmaktaydı.⁵⁷ Bunun gibi fazla sayıda hayvanın bulunmadığı çiftliklerde tarımsal faaliyetlerin daha önde geldiği varsayılırsa çiftliklerde bunun için elzem olan öküz ve kömüş gibi hayvanların bulunmaması akıllara bu tarımsal çiftlik sahiplerin bunları hayvancılığın daha yoğun yapıldığı diğer çiftliklerden kiralamış olabileceği ihtimalini getirmektedir.

Her ne kadar Rusçuk'taki çiftliklerde hayvancılığın daha önde gelen bir aktivite alanı olduğu gibi bir izlenim edinilmişse de satışa konu olan bu çiftliklerde sayıları verilen hayvanların toplam rakamlarına bakıldığında çok ciddi boyutlarla karşılaşılmaz. Kayıtlardaki nicel figürler 17 baş öküz, 35 büyükbaş, 74 küçükbaş ve 22 baş binek hayvanı toplam 141 baş hayvanın bulunduğunu gösterir. Bu rakamlara her ne kadar “devvâb ve mevâşi” olarak geçirtilirip sayıları belli olmayan kayıtlar dâhil edilmemişse de bu haliyle bile 12 çiftlik satışında yer alan bu toplam sayılar hayvancılığın ne kadar başat bir rol oynadığı hakkında fikir verir. Öte yandan yine total rakamlar üzerinden gidildiğinde toplamda 45 dönüm arazi ve 5 kta tarla ile 110 kile buğday ve 40 kile arpa, esasen çiftliklerin tarımsal kapasiteleri hakkında gerçek rakamların çok küçük bir kısmını temsil edebilir. Fakat yine de bu verilerden en kötü ihtimalle çiftliklerin hem hayvancılık hem de tarım faaliyetlerindeki üretim kapasitelerinin çok düşük olduğu, en iyi ihtimalle çiftliklerde karma üretimin yaygın olduğu ve bu alım-satım kayıtları üzerinden çiftliklerin faaliyet alanları ile ilgili sağlıklı bir bilgi edinmenin mümkün olmadığı yorumu çıkarılabilir.

Çiftlik Satışlarında Etkili Olan Faktörler

Tarımsal ürünlere karşı olan talebin arttığı bir dönemde çiftlik gibi kıymetli kırsal ekonomik işletmelerin sahipleri tarafından satılmasında ne gibi faktörlerin etkili olduğunun öğrenilmesi konunun kavranması açısından önemli olduğu kadar kesin olarak tespiti imkân sınırları dâhilinde değildir. Bunların bir borcun ödenmesi için mi, iltizam veya malikâne gibi daha kârlı görülen bir alana yatırım yapmak için mi nakde dönüştürüldüğü gibi soruların cevaplarına ne alım-satım ne de muhalefat kayıtlarından ulaşılabilir. 1683 Viyana Kuşatması ile 1699 Karlofça Antlaşması arasındaki dönemin aynı zamanda çiftlik satışlarının en yoğun olduğu döneme denk düşmesi ilginçtir. Fakat bu ikisi arasındaki korelasyonun bir nedensellik ilişkisi içerisinde ele alabilecek veriler mevcut değildir.

Belgelerde kimi zaman satış işleminin ne amaçla gerçekleştiğini gösteren açık ifadeler yer alabilmektedir. Pek çok defa adı zikredilen Şaban Ağa bin Mustafa'nın vefatından sonra mirasçıları arasından eşi Ayşe bint-i Mehmed Çavuş'un mehir borcuna karşılık diğer mirasçıların hisselerini satın aldığı

57 R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656).

çiftlik, bu duruma örnek gösterilebilir.⁵⁸ Yalnız bu vaka dışında borca karşılık herhangi bir çiftlik satışına rastlanmaz. Aslında kurumsal ve bireysel borçlar karşılığında genellikle evlerin, daha az sıklıkla dükkânların rehin gösterildiği durumlara rastlanırken mülk statüsündeki bağ ve bahçe gibi toprak cinsinden veya çiftlik ve değirmen gibi inşa edilmiş kırsal gayrimenkullerin ipotek edildiğine dair en ufak bir işaret yoktur.⁵⁹ Vakıf mütevellisi, yetim mallarının vasisi gibi kendilerine ait olmayan malların sorumluluğunu üzerlerine almış esasen “görevli” kimseler, ev ve dükkân gibi görece idaresi daha kolay gayrimenkullerin rehin gösterilmesini tercih etmiş olabilirler. Fakat bu eğitim sadece bu gibi kimselerde değil bireysel borç veren hatta kendi çiftlikleri veya değirmenleri olan kimselerde de takip edebilmek mümkündür.⁶⁰ Sonuç olarak, en azından belgelere yansıdığı kadarıyla Rusuk'ta bir borca karşılık ne herhangi bir toprak birimi ne de bir çiftlik veya değirmen rehin gösterilmiş veya satılmıştır.

Kayseri ve Ankara sicillerini inceleyen Suraiya Faroqi, toprak sahiplerinin topraklarını satmalarının ardındaki sebeplerin çoğu zaman bilinmediğini ifade eder, fakat birbirini tekrar eden iki örüntüyü tespit edebilmiştir. Ölenin mallarının ya çok kalabalık bir mirasçılar grubuna intikal ettiği ya da mirasçılara kalan malların satılmasını gerekli kılacak kadar ölenin büyük bir borcunun kaldığı durumlarda bu gibi gayrimenkullerin satıldığını yazar. Ayrıca satışa sunulan bu malların daha az sıklıkla mirasçılardan birine veya genellikle dışarıdan birine satıldığını da ekler.⁶¹ Faroqi'nin bu tespitlerinden borç ile ilgili olanına çiftlikler bağlamında Rusuk'ta rastlanmaz. Keza mirasçı sayısının fazlalığından dolayı yapılan satışlar da en azından çiftlikler bağlamında geçerli değildir. Rusuk'ta satılan çiftliklerde etkili olan faktör bunlardan ziyade vefat edenin bu işletmelerin idaresini ele alacak bir (yetişkin) erkek çocuğunun ya da hiç çocuğunun bulunmamasıdır. Tespiti daha da somutlaştırması açısından Rusuk'taki çiftlik satışlarından dördünde, söz konusu çiftliği miras bırakan üç kişinin hiçbirisinin geride erkek varisinin bulunmadığını belirtmek gerekir. Tespiti örnekler ile desteklemek gerekirse Şaban Ağa bin Mustafa'nın çiftliğini *fahrü'l-akrân* Elhâc Yakub Çelebi'ye

58 R-2, Varak 32b, 25 Rebiülevvel 1111 (20 Eylül 1699).

59 Mustafa Çelebi bin Müctebâ Ahmed Efendi Vakfı'ndan 210 akçe murabahasıyla beraber toplam 1.610 akçe borç almış ve karşılığında sakin olduğu evi rehin göstermiştir. Benzer şekilde Boyacı Elhâc Hüseyin, aynı vakıf malından 150 akçe murabahasıyla beraber toplam 1.150 akçe borç almış ve yine buna karşılık evini rehin vermiştir (R-1, Varak 38a, Gurre-i Rebiülevvel 1067 (18 Aralık 1656)). Elhâc Hüseyin bin Abdullah'ın yetim kalan oğlu Hüseyin'in malından 50 guruş murabaha ile toplam 360 guruş borç alan Esseyyid Ahmed Beşe ibn Mehmed evi ile beraber debbağhanesini rehin göstermiştir (R-38, Varak 2a, Gurre-i Rebiülâhîr 1155 (5 Haziran 1742)).

60 R-8, Varak 103b, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779). Örneğin Kethüdayerizâde Süleyman Ağa ibn İsmail'in muhalefat defterinden 100 guruş borç verdiği Havva Hatun'un bu borcuna karşılık evinin rehin gösterildiği anlaşılmaktadır.

61 Suraiya Faroqi, “Land Transfer, Land Disputes and Askerî Holdings in Ankara (1592-1600)”, *Mémorial Ömer Lûtfî Barkan*, Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris 1980, s. 95.

satan mirasçılarının eşi, ana-baba bir kız kardeşi ve yine ana-baba bir erkek kardeşinin oğlu olduğu gösterilebilir.⁶² Ali Ağa ibn Mehmed bin Abdullah'ın Arslan Ağa Çiftliği olarak bilenen çiftliğini *fahrül-a'yân* Mehmed Beğ bin Mustafa Beğ'e satanlar varislerinden ana-baba bir erkek kardeşi ve ana-baba bir kız kardeşleriydi.⁶³ Benzer şekilde, Esmâ bint-i Mahmud'un daha önceki evliliğinde sahip olduğu çiftliği, ölümünden sonra son eşi Osman Beğ bin Ali ve akrabalık ilişkisi belirsiz İsmihan ibnet-i Şaban'a intikal etmiş, onlar da bunu Şaban Ağa adındaki birine satmışlardı.⁶⁴ Bunların haricinde Yusuf Çelebi'nin vefatından sonra malları eşi ve küçük yaşta biri erkek diğeri kız iki çocuğuna kalmışsa da yetimlerin vasisi olarak atanan ana-bir kardeşi Mustafa Beğ'in, yaygın bir uygulama olarak yetim mallarını nakde çevirmek için sattığı çiftlik yukarıdaki örneklerden ayrılır.⁶⁵

Esasen kırsal ürünlere olan rağbetin arttığı bir dönemde çiftlik gibi kıymetli kırsal ekonomik işletmelerin aile içinde nesilden nesle aktarılması ve miras durumlarında parçalanması önlenerek tek bir elde toplanması beklenirdi. Hâlihazırda sınırlı sayıda örnekler arasında sadece bir örneğin bu duruma uygun olarak satıldığı görülebilir. Pek çok defa örneklere konu olan Şaban Ağa bin Mustafa'nın eşi Ayşe bint-i Mehmed Çavuş ¼ hissesinin bulunduğu Dolab Çiftliğinin diğer hisselerini, mehirine karşılık olarak diğer mirasçılardan satın aldığı örnek bu bahis altında değerlendirilebilir.

Çiftliklerin satılmasında etkili olan faktörler listesine ikamet değişikliği de eklenebilir. Örneğin, daha önceden Rusçuk'ta sakin iken daha sonrasında Edirne'de mütemekkin olan Mütesellim Ali Ağa ibn Hasan'ın Elhâc Receb bin Elhâc Kurd Ali'ye 120 guruşa sattığı çiftlik bu bağlam içerisinde değerlendirilebilir.⁶⁶ Aslında çiftlik sahiplerinin genellikle tasarrufları altındaki çiftlikleri doğrudan idare etmedikleri, daha çok kethüda veya kâhyaları aracılığıyla çiftliğin gündelik işlerini dolaylı yoldan idare ettikleri bilinir. Bu nedenle, kârlı – eğer öyleyse – bir işletme olarak çiftliğin sahibinden uzak bir yerde bulunması, satılması için bir zorunluluk olmamalıdır. Yine de bu durumun bireysel tasarruf tercihlerini ne kadar etkilediği bilinmese de Ali Ağa'nın yatırımlarını daha kolay kontrol edebileceği yeni ikametine çekmek istemiş olabilir.

Unvanlı-Elkâblı, Mutasarrıflar-Müşteriler

Osmanlı toplumsal ve idarî yapısında zaman içerisinde işaret ettiği önem ve anlamları değişen unvanların güvenilmezliğine ek olarak veri dağılımının

62 R-2, Varak 35a, 16 Rebülevvel 1111 (11 Eylül 1699).

63 Eşi "çiftlikten hisse-i irsiyyesini müteveffâ-yı mezbûrun tereke-i sâ'iresinden ahz" ettiği bu satışa taraf değildir. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).

64 Satışa konu olan bu çiftlik bir süre önce davaya konu olmuş görünür. Muhtemelen önceki eşinin akrabalarından birinin açtığı davada Esmâ Hatun'un söz konusu çiftliği 30 yıl önce vefat eden eşinden miras aldığı anlaşılır. Satış işleminin gerçekleştiği kayıt ise budur R-3, Varak 5b, 22 Rebülevvel 1097 (16 Şubat 1686).

65 R-3, Varak 7b, 14 Rebülevvel 1097 (21 Şubat 1686).

66 R-4, Varak 29a, 27 Safer 1108 (25 Eylül 1696).

düzensizliği ve azlığı dolayısıyla çiftlik piyasasındaki aktörlerin profillerindeki değişimi derinlemesine analiz etmek imkânsız değilse bile hayli zor görünmektedir. Zira bu tür gayrimenkullerin hangi sosyal sınıfa veya gruba ait kişiler tarafından kimlere satıldığı takip edilmek istendiğinde Osmanlı toplumsal yapısında sınıfın tanımı ve unvanların bununla ilişkisi gibi problemlerli olgularla karşılaşılır. Bu bakımdan unvanlarla sınıflar arasında kurulacak ilişkinin işlevsizliğine dair araştırmacıların genel bir eğilimi olmakla⁶⁷ beraber unvanların modern öncesi toplumlarda kişilerin sosyo-ekonomik ve politik konumlarıyla ilgili ipuçları barındırdıkları göz ardı edilemez. Bu bakımdan Güçlü Tülüveli'nin ifadeleriyle “onursal unvanları, belgenin yazıldığı zamanda tarihin bir anında, sosyal bağları içerisinde kişilerin hareketsiz portreleri ya da enstantane resim, tarihsel eskiz veya fotoğrafları” olarak değerlendirilebilir.⁶⁸ Ek olarak, unvanları kişilerin ait olduğu sosyal sınıf veya statülerinin kat'î göstergeleri olarak değil, sosyal konumlarının belli bir tanınırlığını gösteren işaretler olarak görmek gerekir.⁶⁹ Ayrıca, 17. ve 18. yüzyıllarda tarımın ticarileşmesi “şehirli” sermaye sahiplerini kırsal gayrimenkul almaya teşvik edip etmediğini bu alım-satım kayıtlarından tespit etmek pek mümkün görünmez. İmparatorluğun diğer yerlerinde de görüldüğü üzere bu alım-satım kayıtlarında alıcının değil satıcının ikametinin belirtilmesi gibi bir eğilim söz konusudur.⁷⁰

Çiftlik satışlarının en yoğun olduğu dönem olan 17. yüzyılın son çeyreğine bakıldığında toplam 7 çiftlik devir işleminin gerçekleştiği görülür. Bu dönemde Rusçuk'taki çiftlik sayısının 36 olduğu hatırlanacak olursa bu dikkate değer bir rakamdır. Bu da yüzyılın son çeyreğinin Rusçuk çiftlik piyasasının en hareketli dönemi olduğuna işaret eder. Bu çiftliklerden birisi aile içi devir işlemi olduğu için hariç tutulacak olursa⁷¹ geriye kalan 6 devir kaydı incelendiğinde Osmanlı sosyo-politik düzleminin önde gelen figürlerinden olan ağaların çiftlik piyasasındaki başat rolleri dikkati çeker. Fakat toplam 6 çiftlik satışında bu ağalar, 4 kez satıcıyken sadece 1 defa alıcı olarak yer almışlardır. Ayrıca bizatihi ağa unvanlı mutasarrıfı tarafından satılan 2 çiftliğin ikisinin de beğlere satılması yine diğer ilginç bir noktayı teşkil etmektedir. Alış-verişteki taraflar bağlamında kişilerin unvanlarına bakıldığında 1'i

67 Güçlü Tülüveli, “Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation”, *International Journal of Turkish Studies*, Cilt 11, 2005, s. 18. Barkan ağa, bey, efendi ve çelebi unvanlarının kişilerin hangi sınıfa ait olduklarını tayin etmekte yetersiz olduklarını belirtir. Barkan, a.g.m., s. 15. Barkan'ın bu ifadelerine referansla Faroqhi de bu unvanların sınıf ve statülerin belirlenmesinde yetersiz olduğunu ifade eder. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi, 1550-1650*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 304.

68 Tülüveli, a.g.m., s. 26.

69 Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York 1989, s. 71.

70 Faroqhi, a.g.e., s. 314.

71 Söz konusu aile için alım-satım işlemi Şaban Ağa bin Mustafa'nın eşi Ayşe bint-i Mehmed Çavuş'un diğer hissedarlardan satın aldığı çiftlik satışlarıdır.

gazi

Akademik
Bakış

195

Cilt 15
Sayı 30
Yaz 2022

çelebi 3 *elhâc*, 3 *beğ*, 1'i *elhâc* 2 çelebi ve 5 *ağ*anın bu sözleşmelerde ya vefat etmiş çiftliğin "itibarî" sahibi ya da muamelenin bizatihi kendisi olarak yer almaktadır.

*Ağ*aların 17. yüzyılın son çeyreğinde çiftlik piyasasındaki azalan önemleri karşısında belirgin bir şekilde güçlenenler *beğ*lerden ziyade *elhâc*lardır. 4 satıcı ve 1 alıcı *ağ*aya karşın 3 kez anılan *elhâc*ların 3'ünün de alıcı konumunda bulunması en azından kayıtlara yansıdığı kadarıyla *elhâc*ların çiftlik piyasasında *ağ*aların yerini almaya başladıkları intibamı uyandırır. Bu *elhâc*ların askerî sınıfa ait başka herhangi bir unvan kullanmamalarına binaen reayadan kimseler oldukları düşünülebilir. Osmanlı sosyo-politik düzeninde bir kimsenin askerî-reaya sınıfına aidiyeti bağlamında anlamlı bir veri olmayan *elhâc*, temel olarak bir kimsenin hac ibadetini yerine getirebilecek kadar zengin ve saygın bir kimse olduğuna işaret eden bir unvan olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan bu gelişme, parasallaşan ekonomik sistemde dezavantajlı konuma düşen Osmanlı idarî yapısındaki imtiyazlı askerî sınıfın ekonomik tekelinin, devletin dağıtım mekanizmaları dışında sermaye biriktirebilen reayadan kimseler tarafından kırıldığı ve bunların yerlerini almaya başladıkları şeklinde yorumlanamaz. Daha makul ve makbul görünebilecek bir yorum birtakım zengin kimselerin ekonomik sermayelerini *elhâc* unvanı alarak sosyal sermayeye dönüştürdükleri ve yine bu ekonomik ve sosyal sermaye sahibi *elhâc*ların birikimlerini 17. yüzyılın son çeyreğinde çiftliklere yatırım yaparak değerlendirmeyi tercih etmiş olduklarıdır.

İncelenen dönemi 17. yüzyılın son çeyreğinden çıkarıp genel olarak 1656-1779 yılları arasına bakıldığında ilk analiz düzleminden çıkarılan sonuçlardan çok da farklı bir tablo ortaya çıkmaz. Yorumlara girişmeden önce 12 adet çiftlik devir işleminden hangilerinin bu analizlere dâhil edilip hangilerinin edilmediğinin belirtilmesi gerekir. Şaban Ağa'nın eşi Ayşe Hatun'un diğer mirasçıların hisselerini satın aldığı çiftlik satışı aile içi alım-satım işlemi olması nedeniyle dâhil edilmezken 18. yüzyılın son çeyreğindeki firarî Rusçuk ayanı Çelebizâde'nin müsadere edilip Mustafa Ağa ibn Mehmed Ağa'ya satılan iki çiftliği iki farklı işlem olmasına rağmen aktörlerin aynı kişiler olması nedeniyle tek bir işlem gibi değerlendirilmiştir.⁷² Geriye kalan örnekler üzerinden yapılan incelemelerde ilk dikkati çeken husus, 17. yüzyılın sonundaki kalabalık veri havuzunda ortaya çıkan *ağ*aların genellikle satıcı rolünde (4 satıcıya karşı 1 alıcı) yer almalarına binaen çiftlik piyasasındaki belirgin gerileişlerinin bütün dönemlere bakıldığında o kadar belirgin (5 satıcıya karşı 4 alıcı) olmadığıdır. *Elhâc*lara 17. yüzyılın son çeyreğinden başka herhangi bir dönemde rastlanılmadığından onlarla ilgili daha önce yapılan

72 Firarî Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi'nin müsadere edilip müzayedeye ile Serdengeçti Ağalarından Mustafa Ağa ibn Mehmed Ağa'ya satılan çiftliklerin geçtiği kayıtların kün-yeleri şunlardır: R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779), R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779).

yorumu eklenecek bir şey yoktur. *Beğ*lerin ise alıcı konumundaki rolleri ise cılız sayılabilecek şekilde (2 satıcıya karşı 3 alıcı) artmış görünür. Çok sık rastlanmayan unvanlardan bir diğeri olan çelebilerin de çiftlik piyasasındaki konumları 2 satıcıya karşı 1 alıcı olarak – bunun da çelebi unvanına *elhâc* unvanı eşlik eder – görece zayıfladığı anlaşılabilir. İlginç bir şekilde imparatorluğun diğeri yerlerinde ilmiye sınıfı mensuplarının kırsal gayrimenkullere karşı ilgilerinin mevcudiyetinden bahsedilirken Rusçuk'ta en azından çiftlik piyasasında görünmezler.⁷³ Genellikle ilmiye sınıfıyla ilişkilendirilen efendi unvanına ise 18. yüzyılın sonunda, o da satıcı konumunda değil, çiftlikleri müsadere edilmiş sabık mutasarrıf konumunda zikredilen, firarî Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi'nin vakasında bahsedilir. Fakat bu vakada satıcı ile alıcı arasında hür iradeye dayanan bir mübadele işlemi olmadığı vurgulanması gerekir. Zira bu işlemin kayıt altına alınmasının birincil sebebi müsadere edilen malın müzayedeye ile satılmış olmasıdır.

Çiftliklerin sosyo-ekonomik ve politik sermaye sahiplerinin ellerinde toplanma eğilimi gösterip göstermediğini unvanlar üzerinden analiz etmek, bu unvanların anlamlarının ve işaret ettikleri hiyerarşinin kaygan bir zemin olması nedeniyle bunun yerine *elkâbların* kullanılması daha başka bir perspektif kazandırabilir. Fermanlar haricinde basit alım-satım hüccetlerine taraf olan kişiler için *elkâbların* kullanılması, unvanları açısından önemsiz gibi görünen birinin aslında sahip olduğu sosyo-ekonomik ve politik sermayeden kaynaklanan itibarını göstermesi açısından dikkate değerdir. Bu bakımdan 1656-1779 yılları arasındaki 12 çiftlik transfer işleminden analize tabi tutulan 10 tanesinden 6'sında alıcıların *fahrü'l-akrân*, *fahrü'l-a'yân*, *kıdvetü'l-emâsil ve'l-a'yân* veya *mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân* gibi *elkâbların* isimlerine eşlik ettikleri görülür. Dahası 1698'den 1779 yılına kadarki süreç içerisindeki çiftlik alım-satım kayıtlarının hepsinde alıcıların istinasız bu *elkâbları* kullandıkları anlaşılmaktadır. Daha önce de bahsi geçen 2 ağanın çiftliklerini 2 *beğ*e sattığı vakalarda bu *beğ*lerin sosyo-politik olarak ağalardan daha yüksek bir konumda buldukları açık bir şekilde görülebilir. Örneğin, Silahdâr Mehmed Ağa ibn Süleyman'ın 1.100 guruşa sattığı çiftliği satın alan *fahrü'l-akrân* Ahmed Beğ'in merhum Tuna Kaptanı Ali Paşa'nın oğlu olması⁷⁴ ve *fahrü'l-akrân* Ali Koç Ağa'nın çiftliğini satın alan *kıdvetü'l-emâsil ve'l-a'yân* İshak Beğ'in de yine Ali Paşa'nın kardeşi olması⁷⁵ alıcıların satıcılardan daha yüksek bir konumda buldukları anlamına gelir. Bu son örnekte de görüldüğü gibi *elkâbların* kimi zaman satıcılar tarafından da kullanıldığı görülür.

Alıcılar arasında *elkâbların* satıcılara kıyasla daha sık zikredilmesinin sebeplerinin başında bu satışların aslında "itibarî" sahipler olarak mirasçılar

73 Ergenç ve Taş, a.g.m., s. 241.

74 R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698).

75 R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698). İshak Beğ'in, Ali Paşa'nın kardeşi olduğu, vasi olarak atandığı kayıttan anlaşılmaktadır: R-2, Varak 34b, 15 Muharrem 1111 (13 Temmuz 1699).

tarafından gerçekleştirilmiş olması gelmektedir. Örneğin, Arslan Çelebi ve İbrahim Çelebi ibn Ahmet Çelebi'den değirmen hisselerini satın alan Şaban Ağa ibn Mustafa'nın *fahrü'l-akrân elkâbı* bu kayıta belirtilmesine rağmen vefatından sonra çiftliklerinin satıldığı iki kayıta da Şaban Ağa'nın *elkâb*larından bahsedilmez. Toplam 4 vakada görülen varisler tarafından satılan çiftliklerin 2'si 1698'den sonra *elkâb*ların alıcılar tarafından istisnasız kullanıldığı döneme denk düşer. Bu durum alıcılar arasındaki *elkâb*ların daha az sıklıkla kullanılmasına sebep olan etmenlerden biridir. Bir diğeri ise bu sözleşmelerin tarzı gereği satıcıların ikametlerinin genellikle zikredilmesine karşın alıcıların ikametlerinin çoğu zaman belirtilmemesi gibi *elkâb*ların yazımında da buna benzer bir eğilim sergilenmiş olması ihtimaller dâhilindedir.

Sonuç

Kısmen bir Osmanlı sınır kasabası olan Rusçuk'ta 17. yüzyılın ortasından 18. yüzyıl sonuna kadar geçen uzun bir dönemde kadı sicillerine yansıyan bir düzine çiftlik transfer kaydından elde edilen sonuçlar ve getirilen yorumlar konusunda temkinli olunması gerektiği aşikârdır. Her ne kadar çalışmaya konu olan dönem çok geniş bir zaman aralığını kapsıyor olsa da veri dağılımının daha çok 17. yüzyılın son çeyreğinde yığılmış olması sürecin görüldüğü kadar geniş olmadığı anlamına gelir. Öncelikle çiftlik ile ilgili tanımların ve bunların hukukî statüsüne dair tartışmalar bağlamında, Rusçuk'taki çiftlikten kastedilenin kırsal bir bölgede bir ev ve onun etrafında oluşan çoğu zaman ambarlar, ahırlar ve odalar gibi inşa edilmiş yapılar ile bağ ve bahçe gibi mülklerden oluşan kompleks bir işletme olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışındaki mîrî araziler alım-satım muamelelerinde ya hiç zikredilmez ya da ayrıca *sâhib-i arz izni ile tefvîz* edilir. Bu çiftliklerdeki üretimin, kaynaklara açık bir şekilde yansıdığı üzere genellikle ırgatlar ve Eflak'tan gelen mevsimlik işçiler gibi ücretli emek ile yürütüldüğü görülür. Bunun dışında, ortakçılık ve köylülerin bireysel veya kitlesel olarak borçlandırılarak emeklerinin sömürülmesi gibi yöntemlerin varlığı ise alım-satım belgelerinden edinilen bilgiler kadarıyla spekülasyondan öteye geçmemektedir. Bazı çiftliklerde hayvancılığın bir nebze daha önde geldiği fakat genellikle tarım ve hayvancılığın beraber yürütüldüğü karma bir faaliyet tarzı mevcut görünse de bu faaliyetlerin ikisinin de beklenenin çok altındaki seviyelerde icra edildiği anlaşılır. Rusçuk'taki çiftlik satışlarının önemli bir kısmı, vefat edenlerin geride kalan mirasçıları arasında (yetişkin) erkek evlatların bulunmadığı durumlarda diğer varisler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu mirasçıları tarafından satılan çiftlik sayılarının toplam satış içerisindeki paylarının büyüklüğü, bu gibi kıymetli gayrimenkullerin nesiller boyunca aktarılmadığı gibi bir durum ortaya çıkarmış görünebilir. Fakat satış muamelelerinin kadı huzurunda kayıt altına alınması bir zorunluluk olmadığı ve bir işlemin meşruyetinin şahitler tarafından da sağlanabildiği beraber düşünüldüğünde defterlere giren bu kayıtlar, tarafların keyfiyetini temsil ettiği kadar bireysel motivas-

yonlarının da birer yansımasıdır. Bu bakımdan özellikle miras gibi kendi başına birçok problemi ihtiva edebilen durumlar haricinde tarafların ileride doğabilecek riskleri minimize etmek amacıyla satış işlemlerini kayıt altına aldıkları istemeleriyle meydana gelen bu belgeler aslında gerçekleşen çiftlik transferlerinin sadece bir kısmını temsil eder.

Çiftlik alım-satımlarına taraf olanların profillerindeki değişim, çok güvenilir olmamakla beraber unvanlar üzerinden değerlendirildiğinde, veri havuzunun daha geniş olduğu 17. yüzyılın son çeyreğinde *ağaların* çiftlik piyasasındaki ağırlıklarının belirgin bir şekilde azaldığı, buna karşın *elhâcların* daha güçlü, *beğlerin* ise daha cılız bir şekilde görünürlüklerini arttırdıkları anlaşılabilir. Analiz düzlemi bu kısa dönemden çıkarılıp daha genele yayıldığına *ağaların* bir önceki periyottaki azalan rollerinin uzun erimde o kadar da keskin olmadığı dışında anlamlı başka bir değişim yoktur. En nihayetinde profillerdeki değişim unvanlar üzerinden değil de – birtakım çekinceler barındırmakla beraber – *elkâblar* üzerinden analiz edildiğinde, kırsal ekonomik işletmelerin sosyo-ekonomik ve politik sermaye sahiplerinin ellerinde toplanma eğilimi gösterip göstermediği anlaşılabilir. Bu bakımdan çiftliklerin özellikle 17. yüzyılın sonundan itibaren 18. yüzyıl boyunca *elkâbları* açısından itibarlı kimseler tarafından satın alındığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, imparatorluğun diğer yerlerinde çiftlik piyasasındaki aktörlerin profillerindeki değişimi takip eden çalışmaların çoğalması ve bu bulguların karşılaştırılması ile klasik sonrası dönemde Osmanlı sosyo-ekonomik ve politik düzleminde yaşanan değişim ve dönüşümlerin bir boyutu hakkında daha sağlıklı yorumlar yapmak mümkün hale gelebilecektir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- R-1 (1066-1067/ 1656-1657)
- R-3 (1097-1100/ 1685-1688)
- R-4 (1106-1108/ 1695-1696)
- R-2 (1109-1112/ 1698-1701)
- R-5 (1121-1124/ 1709-1710)
- R-51 (1127-1128/ 1715-1716)
- R-6 (1149-1151/ 1736-1739)
- R-36 (1150-1151/ 1738)
- R-7 (1151-1153/ 1738-1740)
- R-38 (1154-1155/ 1742-1743)
- R-8 (1191-1193/ 1777-1779)
- R-9 (1200/ 1786)

gazi

Literatür

ANASTASOPOULOS, Antonis - Stefanos POULIOS - Yannis SPYROPOULOS, "The Spread of Çiftliks (Large Estates) in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans: The Case of the District of Verouia", *History, Culture and Research*, Cilt III, 2019, s. 90-109.

AYGÜN, Yasemin, "12 Numaralı Özi ve Silistre Ahkâm Defteri (1174-1184/1760-1770) (Özet-Değerlendirme-Metin)," *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2014.

BARKAN, Ömer, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, Cilt III, Sayı 5-6, 1966.

BARKAN, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

ERGENÇ, Özer - Hülya TAŞ, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu'sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler", Şehir, Toplum ve Devlet: *Osmanlı Tarih Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 246-256.

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi, 1550-1650*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

FAROQHI, Suraiya, "Land Transfer, Land Disputes and Askerî Holdings in Ankara (1592-1600)", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris 1980, s. 87-99.

İNALCIK, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Çağlar Keyder - Faruk Tabak, der., *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 17-35.

KARAGÖZ, Fatma Gül, "18. Yüzyıl Şer'îye Sicil Örneklerinde Arazi Üzerinde Mülkiyet ve Tasarruf Haklarını Tanımlayan Terimler", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 16, Güz 2013, s. 21-62.

KARAGÖZ, Fatma Gül, "1700-1750 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Arazi Hukuku Uygulamaları: Vidin ve Antakya Örneği", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

KEYDER, Çağlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", Çağlar Keyder - Faruk Tabak, der., *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 1-16.

KOKDAŞ, İrfan, "Money, Peasant Mobility, Çiftliks, and Local Politics in Salonika 1740-1820", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Cilt 34, 2014, s. 135-146.

MARCUS, Abraham, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York 1989.

MCGOWAN, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, Cambridge; New York 1981.

MINKOV, Anton, "Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomats", *Islamic Law and Society*, Cilt 7, 2000, s. 65-101.

NAGATA, Yuzo, *Tarihte Âyânlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

ÖZKAYA, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 14, Sayı 15, 1982, s. 171-210.

PAMUK, Şevket, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.

PAPASTAMATIOU, Demetrios, “The Structure, Content and Development of Large Estates in the Environs of Salonica During the Period 1697-1770”, Balta, Evangelia, Georgios Salakidis, Theoharis Stavrides, der., *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theocharides, Studies on the Ottoman Empire and Turkey*, vol. 2, The Isis Press, İstanbul 2014, s. 375-402.

PARVEVA, Stefka, “On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers in the 17th – mid-18th Century”, *Études Balkaniques*, Cilt LI, Sayı 4, 2015, s. 23-74.

TÜLÜVELİ, Güçlü, “Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation”, *International Journal of Turkish Studies*, Cilt 11, 2005, s. 17-27.

Extended Abstract

There are few words in the Ottoman terminology as çiftlik, which refers two opposite meanings in its own right. On the one hand, *çift/çiftlik* means a piece of plot sufficient to maintain a peasant family. On the other hand, it corresponds to a vast bunch of lands as big as a couple of *çifts* cultivated not by its owner directly but by hired or contracted workers or peasant families. They also contain several buildings organized around a big house such as stores, barns and haylofts as well as small private production units such as gardens and vineyards. Thus reflected as rural economic complexes, the exchange of *çiftliks* in real estate market is important to comprehend at least one dimension of the Ottoman rural transformation in the 17th and 18th centuries.

Unlike many explanations of çiftlik derived from the 19th century, in Ruse and the period under examination, çiftlik does not refer to big lands specifically but to a mansion and a couple of buildings around it directly in çiftlik sale contracts. This building complex only is regarded as property and transfer of “usufruct” of state lands (mîrî arazi) subjects to the permission of timariot separately. Close examination of çiftlik elements shows that stores and barns are primary, and rooms and houses for peasants are secondary building blocks of the çiftlik complexes. Those buildings can be easily linked with areas of activity in çiftliks either agricultural production or husbandry or both. Additionally, some attachments explain how required labor in production is provided.

It is difficult to determine all the factors that affect the motivations of sellers to sell their çiftliks with any sources. However, sale transactions show an interesting pattern on the side of sellers. Almost half of the çiftliks are sold not by their direct owner but by inheritors of deceased owners. Since registration of transactions is not compulsory but up to the preferences of contracting parties, this pattern means a lot. When this information acquired from the sale contracts is interpreted with data obtained from inheritance records, one aspect of the motivations of the sellers can be presented. In the cases where the deceased has no son adult enough to take responsibility for the çiftlik, the inheritors tend to sell the inherited çiftlik, in most cases, to outsiders. Change in the owner's residence can be added to this motivation list.

In the çiftlik market, the interest of ağas, one of the most prominent figures in the Ottoman society, shows a slightly diminishing tendency against the apparent rise of elhâcs, according to the sources. The rest of the titleholders do not represent a meaningful conclusion. On the other hand, if the elkâbs are used instead of honorific titles, it is clear that socio-economic and political capital owners showed a growing interest in çiftliks from the end of 17th century onwards. Although chronological data distribution is desperately irregular, those sale contracts have a remarkable potential to contribute to the Ottoman provincial transformation in the 17th and 18th centuries.